

This item is the archived peer-reviewed author-version of:

Waddenzee wordt Moordzee. De Kerstvloed van 1717 en de kwetsbaarheid voor stormvloeden

Reference:

Soens Tim.- Waddenzee wordt Moordzee. De Kerstvloed van 1717 en de kwetsbaarheid voor stormvloeden
Tijdschrift voor geschiedenis - ISSN 0040-7518 - 131:4(2018), p. 605-630
Full text (Publisher's DOI): <https://doi.org/10.5117/TVGESCH2018.4.003.SOEN>
To cite this reference: <https://hdl.handle.net/10067/1604640151162165141>

Waddenzee wordt Moordzee

De Kerstvloed van 1717 en de kwetsbaarheid voor stormvloeden

Tim Soens

Abstract

Murder in the Wadden Sea. The 1717 Christmas Flood and vulnerability to storm surges.

On Christmas 1717 the Wadden Sea was hit by the most deadly storm surge in the entire history of the North Sea Area, claiming between 11.000 and 14.000 victims. In 1570, 1634 and 1686 as well the same region faced exceptionally high numbers of casualties during storm surges, in striking contrast with other parts of the North Sea Area. The lethal character of storm surges in this particular region and period remains to be explained. In this article, the social bias among the victims is revealed, with cottagers and labourers being particularly exposed to the deadly impact of the storm surge. Unsafe living conditions, with people settling on low-lying spots or close to sea-walls, directly exposed people to an untimely death in a flood disaster. However, this article argues that the analysis of vulnerability should not stop there, but rather look for the 'root causes' of vulnerability, which made people ignore obvious risks. In the case of the Wadden Sea flood disasters, social polarization, declining local access to political decision making and the enclosure of common saltmarshes all contributed to a context in which killer floods could originate. All too often, disaster history fails to pay attention to the social profile of the victims. More attention for disaster victims could significantly improve our understanding of why some natural hazards turned into full-blown disasters, and others not.

Keywords: flood disasters, 1717 Christmas Flood, Wadden Sea Area, vulnerability, victims, social inequality, drainage, flood protection

Waarom eisen sommige natuurrampen zoveel mensenlevens? Verhalen over menselijk lijden en dodelijke slachtoffers maken deel uit van een standaard-narratief over natuurrampen, dat we zowel terugvinden in een middeleeuwse kroniek als in een achttiende-eeuwse *courant* of een actuele nieuwsflits.¹ In Nederland en bij uitbreiding het gehele Noordzeegebied zijn het vooral dodelijke overstromingsrampen die een belangrijke plaats in het collectief geheugen innemen. De Watersnood van 1953 vormt daarbij ogenschijnlijk het orgelpunt van een lange reeks van catastrofale kust- en rivieroverstromingen, minstens teruggaand tot de ondergang

van de Grote Waard en het ontstaan van de Biesbosch in 1421.² Die rampen herinneren de kustbewoners eraan dat de omgang met water soms dramatisch misliep, met duizenden doden tot gevolg.

In dit artikel wil ik echter aantonen dat dodelijke overstromingsrampen in werkelijkheid hoogst uitzonderlijk waren, en zeker niet eigen zijn aan de geschiedenis van het Noordzeegebied. Geen enkele kustbewoner was ooit voorbestemd om te sterven in een stormvloed. Stormen, hoog water en overstromingsgevaar maakten daarentegen wel deel uit van het leven in het kustgebied. Maar door een combinatie van dijken, bufferzones en allerlei ‘secundaire’ verdedigingsmechanismen – hogere woonplaatsen, compartimentering van het landschap, de beschikbaarheid van boten – kon zelfs bij een eventuele overstroming lijfsbehoud worden gegarandeerd. Dat in een dergelijke ‘amfibische samenleving’ sommige overstromingsrampen toch uitermate dodelijk waren, kan enkel verklaard worden door de zeer kwetsbare omstandigheden waarin een deel van de kustbewoners zich bevond.³ Die omstandigheden hadden weinig te maken met de uitzonderlijke weersomstandigheden die aan de basis lagen van elke grote stormvloed of ijsgang op de rivieren⁴, maar des te meer met een risicovolle inrichting van de bewoning in het kustgebied, een gebrekkige zeewering of de verpaupering van een deel van de bevolking, dat daardoor blootgesteld werd aan buitensporig risico. Zij waren dus niet het slachtoffer van een natuurramp maar zijn door menselijke toedoen om het leven gekomen. Misschien moeten we overstromingsrampen met veel slachtoffers dan maar als een vorm van *moord*, of minstens als een nalatigheidsdelict beschouwen, waarbij verzuimd werd kwetsbare mensen te beschermen tegen groot onheil.

Vorig jaar precies 300 jaar geleden vond de enige overstromingsramp in de geschiedenis van West-Europa plaats waarvan met enige zekerheid kan worden aangenomen dat ze het leven kostte aan meer dan 10.000 mensen: de Kerstvloed van 1717 die vooral in de noordelijke gewesten van de Republiek – Friesland en Groningen – én in de aangrenzende regio’s in het noorden van Duitsland grote schade aanrichtte. In vergelijking met andere overstromingsrampen bleef de Kerstvloed lange tijd onderbelicht in de geschiedschrijving, zeker in Nederland en België.⁵ Daar kwam recent verandering in, onder meer door het onderzoek van Adam Sundberg naar de beleving en de interpretatie van de Kerstvloed in het licht van een ontluikende moderniteit. Net zoals de aardbeving van Lissabon veertig jaar later – in 1755 – zette ook de Kerstvloed aan tot heel wat intellectuele bespiegelingen over enerzijds het vermogen van de mens om de natuur naar zijn hand te zetten, en anderzijds de Goddelijke voorzienigheid die naar het model van de Bijbelse Zondvloed de mensheid strafte voor haar zonden. Voor de tijdgenoot waren beide visies minder conflicterend dan op het

eerste gezicht zou lijken: de zonde kon immers ook vervat liggen in de menselijke nalatigheid om een adequate kustverdediging op poten te zetten.⁶ In de recente literatuur rond de Kerstvloed blijft het hoge aantal slachtoffers echter onverklaard en onderbelicht.

In wat volgt wil ik eerst aantonen dat een dergelijke hoge dodentol hoogst uitzonderlijk was in de geschiedenis van het Noordzeegebied. De meeste voorbeelden lijken zich bovendien te situeren in één geografisch gebied, de Waddenzee, en in één tijdsperiode, de anderhalve eeuw tussen 1570 en 1717. Vervolgens trek ik op onderzoek uit naar de slachtoffers van de Kerstvloed van 1717, daarbij aanvoerend dat historisch rampenonderzoek nood heeft aan veel meer onderzoek naar slachtoffers, hun achtergrond en lotgevallen. Enkel wanneer we een duidelijk beeld hebben van de slachtoffers van een ramp, kunnen we op zoek gaan naar het waarom van de hoge dodentol, en de mechanismen en actoren die mensen blootstelden aan natuurrampen.

Soens 1

De slachtoffers van de Kerstvloed van 1717. Een contemporaine kaart uitgegeven door Johann Baptist Homann te Nuremberg in of omtrent 1718.

[Wikimedia Commons](#)

Soens 2

Detail van de kaart van Johann Baptist Homann. Links onderaan onder meer de stereotype afbeelding van een wieg met kind drijvend op de golven.

[Wikimedia Commons](#)

Doden tellen

Middeleeuwse en vroegmoderne kroniekschrijvers waren gefascineerd door stormvloeden, overstromingen en natuurrampen in het algemeen. Ze lieten ons tal van kleurrijke beschrijvingen na, die gretig hun weg vinden in zowel de academische literatuur als op het internet.⁷ Wat de slachtoffers betreft wordt vaak gegoocheld met grote aantallen. Zo verdronken volgens de zeventiende-eeuwse Noord-Duitse kroniekschrijver Johannes Hoyer maar liefst 200.000 mensen tijdens de Tweede Marcellusvloed van 1362, toepasselijk Grote Mandrenke genaamd. Antonius Heimreich, die als predikant op het Noord-Duitse eiland Strand ooggetuige was van de Burchardusvloed van 1634, vermeldt maar liefst 400.000 slachtoffers voor de Allerheiligenvloed van 1570.⁸ Evident hebben zulke aantallen een louter

discursieve waarde – de dodentol ligt vaak vele malen hoger dan het aantal inwoners – maar toch worden ze nog vaak geciteerd in populair-wetenschappelijke literatuur.⁹

Wanneer we echter kijken naar die overstromingsrampen waarvan de kroniekschrijver zelf ooggetuige was, worden plots veel minder en vaak zelfs géén dodelijke slachtoffers vermeld. De beroemde Engelse kroniekschrijver Matthew Paris heeft bijvoorbeeld weet van meer dan 100 doden in één dorp bij een grote stormvloed in het oosten van Engeland in 1236. Bij soortgelijke gebeurtenissen in de jaren 1250 – op het ogenblik dat Matthew Paris zijn kroniek redigeert – spreekt hij echter enkel nog over grote materiële schade door overstromingen, wanneer hij bijvoorbeeld beschrijft hoe de abdij van Spalding na een stormvloed nauwelijks nog een handvol graan kon oogsten op een van haar landgoederen aan de kust. Opvallend: ook wanneer de ramp ver weg plaatsvond, wordt vaak een hoog aantal slachtoffers vermeld. Matthew Paris beschrijft bijvoorbeeld hoe de Friezen massaal omkwamen bij een stormvloed in 1251. Tot vermaak van zijn toehoorders vertelt hij bovendien hoe de arme Friezen zich in het aanschijn van de dood met juwelen tooiden, zodat diegenen die na het wegtrekken van het water de lijken vonden de moeite zouden nemen om de slachtoffers te begraven. Om de geloofwaardigheid van zijn verhaal kracht bij te zetten, voegt hij eraan toe dat een deel van die juwelen verkocht werd op de markt in Boston, toen een belangrijke haven aan de Wash in Lincolnshire.¹⁰

Hoge aantallen slachtoffers worden dus doorgaans geassocieerd met overstromingsrampen in een ver verleden of in een land ver weg. De overstromingen die in de veertiende en vijftiende eeuw Vlaanderen en Zeeland teisterden zijn doorgaans goed gedocumenteerd door ooggetuigenverslagen, maar over dodelijke slachtoffers vernemen we weinig.¹¹ Het beroemde Altaarstuk van de Sint-Elisabethsvloed van 1421, rond 1470 besteld door inwoners van Wieldrecht, toont vooral hoe de inwoners van de verdrinkende Grote Waard zichzelf en hun bezittingen in veiligheid brachten. Op twee plekken wordt ook een drenkeling afgebeeld, maar toch ligt de nadruk duidelijk op de evacuatie van het gebied en niet op de dood.¹² Enkel voor middeleeuws Engeland kunnen mortaliteitspieken via de betaling van *heriots* – successierechten – aan de heer van de plaatselijke *manor* doorgaans vrij nauwkeurig in beeld worden gebracht. Bij mijn weten kon op basis van deze gegevens echter nog nooit de link tussen een mortaliteitspiek en een overstromingsramp worden vastgesteld.¹³

Soens 3

De Sint-Elisabethsvloed (1421), Meester van de Heilige Elisabeth-Panelen, ca. 1490-ca. 1495: het schilderij toont enkele drenkelingen, maar evengoed de al bij al ordelijke ‘evacuatie’ van

het gebied door de inwoners. Het beroemde altaarstuk werd wellicht door inwoners van Wioldrecht – een van de verdronken nederzettingen – besteld en was bestemd voor de kapel die zij mochten gebruiken in de Grote Kerk van Dordrecht, waar het schilderij tot 1572 bleef hangen.

Rijksmuseum Amsterdam

Tot bewijs van het tegendeel kunnen we dus maar beter uitgaan van de veronderstelling dat middeleeuwse overstromingsrampen doorgaans weinig levens kostten.¹⁴ Daar zijn trouwens ook goede redenen voor. In middeleeuwse kustgebieden bleven overstromingen een *frequent life experience*: elke generatie kende een of meer overstromingen, en wist zich ook daartegen te wapenen.¹⁵ Aan overstromingen van de zee waren zowel positieve als negatieve aspecten verbonden, zo stelde de Noord-Duitse kroniekschrijver Saxo Grammaticus aan het einde van de twaalfde eeuw: het water bracht rijkdom in de vorm van vruchtbare afzettingen, maar tegelijk zorgden de dijkdoorbraken ook voor overlast omdat soms niet enkel vruchtbare aarde, maar ook huizen en mensen werden weggespoeld.¹⁶ Dat wegspoelen van huizen en mensen hoefde echter niet noodzakelijk rampzalige proporties aan te nemen. Ook buiten het terpgebied bevond middeleeuwse bewoning zich doorgaans op iets hogere en drogere locaties – bijvoorbeeld zandruggen – waardoor de inwoners relatief veilig waren. Indien dijken niet hersteld konden worden, werd vaak beslist om de nederzetting te verplaatsen, wat meestal gepaard ging met de systematische afbraak van gebouwen – inclusief dorpskerk – en wederopbouw op een drogere plaats, met behoud van plaatsnaam. Hierin schuilt trouwens een belangrijk verschil tussen de middeleeuwse en de vroegmoderne periode: na 1500 werden nederzettingen nog slechts zelden verplaatst.¹⁷

Middeleeuwse overstromingen in het Noordzeegebied waren dus vaak minder catastrofaal dan vaak wordt aangenomen. Dat is zelfs het geval voor de beroemdste aller overstromingen: de ‘Ondergang’ van de Grote Waard bij Dordrecht na de Sint-Elisabethsvloed van 1421. De 22 dorpen in de Grote Waard die na 1421 ‘verdronken’, werden wellicht slechts zeer geleidelijk verlaten, zoals Fockema Andreae al in 1950 aanvoerde. Dat het gebied niet herbedijkt werd, had volgens deze laatste meer te maken met bestuurlijk onvermogen vanwege de lokale en regionale autoriteiten dan met de omvang van de ramp zelf.¹⁸ En zelfs een eeuw later, kon een door de Habsburgse overheid ingestelde onderzoekscommissie vaststellen dat het gebied van de ‘verdronken’ waard allesbehalve verlaten was: het gebied werd intensief gebruikt voor tal van activiteiten variërend van

wijmen- en rietteelt, tot visvangst en veeteelt. Veel gebruikers claimden bovendien eigendomsrechten op grond van hun bezittingen in het gebied teruggaand tot de periode voor de overstroming.¹⁹ Verdrongen stond dus allesbehalve gelijk met verlaten.

De middeleeuwse kustsamenleving beantwoordde duidelijk aan het model van de amfibische samenleving zoals recent geponeerd door Petra van Dam. Een combinatie van voorzorgsmaatregelen en doortastend optreden na dijkdoorbraken kon de impact van overstromingen beperken.²⁰ In tegenstelling tot Van Dam en andere Nederlandse en Duitse historici ga ik er echter van uit dat dit ‘amfibische’ karakter grotendeels teloorging in de vroegmoderne periode, of beter gezegd, na 1500 enkel nog betrekking had op een deel van de kustbevolking.

Vanaf de zestiende eeuw beschikken we soms wel over gedetailleerde informatie over het aantal slachtoffers na grote overstromingsrampen. Evenwel, gelet op de enorme expansie van het bronnenmateriaal – waaronder overlijdensregisters op parochie-niveau – en de toenemende overheidsinteresse in rampen, is het verbazend dat we voor zo weinig overstromingen over duidelijk verifieerbare slachtofferlijsten beschikken en dat ook voor vroegmoderne overstromingen nog steeds fantasierijke schattingen worden geciteerd. Een goed voorbeeld is de Bristol Channel Flood van 1607 in het zuidwesten van Engeland. In de literatuur circuleert het cijfer van 500 tot 2000 dodelijke slachtoffers.²¹ Dit zeer vage aantal vinden we reeds terug in een pamflet uit de periode zelf – met als titel *Lamentable news from Monmouthshire* – maar er is verder geen enkele bron die deze claim zou kunnen ondersteunen. In het zwaarst getroffen dorp – Brean in Somerset – waren volgens Mike Hall ‘slechts’ 26 slachtoffers te betreuren en werden zeven tot negen huizen vernield.²² Er is dus geen enkele reden om aan te nemen dat honderden mensen stierven in de vloed van 1607.

De Waddenzee wordt een *Moordzee*

Het is dan ook des te opmerkelijker dat enkele vroegmoderne overstromingen *wel* het leven kostten van honderden of zelfs duizenden kustbewoners. Jan Buisman compileerde recent voor de Republiek de betrouwbare gegevens over het aantal slachtoffers bij kustoverstromingen. Vanaf 1570 waren er welgeteld vier overstromingen waarbij meer dan duizend slachtoffers te betreuren waren: 1570, 1686, 1717 en 1953. Op basis van het voorafgaande durf ik stellen dat de overstromingen van 1570, 1686 en 1717 de meest dodelijke uit de hele geschiedenis van de Lage Landen waren, inclusief de middeleeuwse periode. Verbreden we het blikveld naar het Noordzeegebied als geheel, dan dient nog één

zeer dodelijke stormvloed te worden toegevoegd: de Sint-Burchardsvloed van 1634 die vooral Sleeswijk-Holstein trof.

Tabel 1: de meest dodelijke overstromingsrampen in de geschiedenis van Nederland

<i>Overstromingsramp</i>	1570	1682	1686	1717	1825	1953
<i>Aantal dodelijke slachtoffers</i>	c. 6.000 ²³	< 100	c. 1,900	2.426	c. 380	1.836

Naar: Jan Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen* (Franeker 1995-2015), vol V: 980-981.

Het aantal dat Buisman citeert voor 1570 is wellicht overdreven. Na de Allerheiligenvloed van dat jaar werd door de Habsburgse overheid gedetailleerde informatie over schade en slachtoffers opgevraagd. Voor de provincie Friesland werd op last van gouverneur Charles de Brimeu een slachtofferlijst per grietenij opgesteld. Op 18 november kwam men tot een totaal van 2892 slachtoffers, waarvan meer dan de helft (1510 tot 1559) in Oostdongeradeel. Vooral het dorp Anjum in deze laatste grietenij bleek met 536 slachtoffers bijzonder zwaar getroffen.²⁴ Voor de andere gewesten van de Republiek is geen soortgelijk overzicht bewaard. Enkel voor het Oost-Friese *Amt* Esens bestaat een gedetailleerde slachtofferlijst, met 559 doden (zie verderop). Binnen de Habsburgse Nederlanden vermelden de officiële rapporten en de briefwisseling bestemd voor de centrale overheid in Brussel veel geringere aantallen. Secretaris Ernst van de Raad van Holland vermeldt bijvoorbeeld 25 mensen die omkwamen bij de verwoesting van een sluis in Simonshaven in het Land van Putten (Zuid-Holland), en ‘meer dan honderd’ mensen die in het Noord-Hollandse Zijpe om het leven kwamen. Opnieuw hebben we met ‘afgeronde’ cijfers te maken, die niet noodzakelijk met de werkelijkheid overeenstemmen.

Wanneer we het door Gottschalk en Buisman samengebrachte bronnenmateriaal zuiveren van niet nader verifieerbare schattingen, zien we zeker in de zuidelijke Nederlanden in 1570 relatief beperkte aantallen, met 10 tot 20 slachtoffers op enkele duidelijk identificeerbare plaatsen. Zelfs voor Groningen, gelegen tussen het zwaar getroffen Friesland en het eveneens geteisterde Oost-Friesland, is het bewijsmateriaal voor ‘duizenden’ slachtoffers niet overtuigend. In een brief van 14 november aan de hertog van Alva spreekt Charles de Brimeu van ‘geruchten’ over 4000 tot 5000 doden in Groningen, maar deze brief diende vooral een verzoek om financiële bijstand vanwege de stad Groningen te motiveren. Eén kroniekschrijver – Fruyttijs – die in Oost-Friesland was, vermeldt 8000 tot 9000 doden

voor Groningen. Toch kan hij slechts voor enkele dorpen meer precieze informatie geven. Zo bijvoorbeeld voor Pieterburen, waar hij 42 verwoeste huizen en 100 slachtoffers vermeldt, wat opnieuw een combinatie lijkt van een accuraat aantal en een schatting.²⁵ En zelfs als de 100 slachtoffers in Pieterburen realistisch zouden zijn, dan is het nog weinig waarschijnlijk dat tientallen dorpen langs de Groningse kust evenveel slachtoffers als Pieterburen te betreuren hadden. Fruyttijs vermeldt immers Pieterburen als hét voorbeeld van een getroffen dorp. Het slachtofferaantal van 1570 voor de Republiek dient dus waarschijnlijk eveneens naar beneden te worden bijgesteld (tot circa 4000 in plaats van 6000).

Toch blijft de Allerheiligenvloed van 1570 overeind als de eerste in een hele reeks van verifieerbaar zeer dodelijke stormvloed en die met name het noorden van de Republiek en het aangrenzende Noord-Duitse waddengebied troffen. Ook voor de Sint-Burchardsvloed van 1634, de Sint-Maartensvloed van 1686 en natuurlijk de Kerstvloed van 1717 zijn voor de zwaarst getroffen gebieden relatief nauwkeurige slachtofferlijsten bewaard gebleven, voor een aantal parochies zelfs op het niveau van individuele huishoudens. Voor 1634 vermeldt ooggetuige Anton Heimreich, de predikant van het zwaar getroffen eiland Strand voor de kust van Schleswijk, in zijn kroniek van de gebeurtenissen een slachtofferaantal van 6034 doden voor de 19 parochies die het verwoeste eiland toen nog telde. Heimreich putte dat aantal wellicht uit de officiële lijst van slachtoffers die de lokale vertegenwoordiger of *Staller* van de hertog van Sleeswijk-Holstein opstelde, en waarbij niet alleen het aantal dodelijke slachtoffers, maar ook het aantal overlevende huishoudens werd geregistreerd (436 huishoudens, of om en bij de 2180 individuen). Als Heimreichs informatie correct is, kende Strand de hoogste mortaliteitsratio ooit bij een stormvloed.²⁶ Voor de Kerstvloed van 1717 werden op vrij uniforme wijze slachtofferlijsten opgesteld, vaak door lokale predikanten²⁷, van Friesland in de Republiek tot de Deense grens. Die gegevens werden samengebracht en geïnterpoleerd voor ontbrekende regio's door Manfred Jakubowski-Tiessen en Jan Buisman, die een totaal van respectievelijk 11.399 en 13.352 slachtoffers berekenden, met Groningen, Oost-Friesland, Jever en Butjadingen als duidelijke uitschieters. Nooit eerder en nooit later vielen zoveel doden bij een stormvloed in het Noordzeegebied (zie tabel 2).

Tabel 2: Dodelijke slachtoffers ten gevolge van de Kerstvloed van 1717

	Buisman	Jakbuwoski-Tiessen
Ostfriesland & Harlingerland	2787	2787
Land Jever	1275	1294

Kniphausen	375	375
Butjadingerland	2339	2316
<i>Oldenburg (gebieden niet hoger vermeld)</i>	150	165
Land Wursten	500	181
Land Kehdingen	370	421
Altes Land	4	4
Amt Neuhaus		172
<i>Bremen (gebieden niet hoger vermeld)</i>		28
Land Hadeln	309	309
Ritzebüttel	310	312
Kremper- en Wilstermarsh		33
Hamburg		3
Dithmarshen, Zuid	1127	344
Dithmarschen, Noord	468	124
Nord-Friesland	912	105
Totaal (Noorden van Duitsland)	10,926	8,973
Friesland	150	150
Groningen	2276	2276
Algemeen totaal	13,352	11,399

Naar Jan Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen* (Franeker 1995-2015), vol. V 453 e.v. en Manfred Jakubowski-Tiessen, *Sturmflut 1717. Die Bewältigung einer Naturkatastrophe in der Frühen Neuzeit* (München 1992) 270 e.v.²⁸

De predikanten die de informatie aanleverden voor de officiële slachtofferlijsten registreerden bovendien het aantal overlijdens in de overlijdensregisters of ‘begraafboeken’ van hun kerkelijke gemeente – zij het dan beperkt tot de daadwerkelijke lidmaten van hun gemeenschap. In theorie laten dergelijke registers toe de sterftegraad ten gevolge van een overstroming te vergelijken met de sterftegraad in niet-crisisjaren.²⁹ Voor een zwaar getroffen gewest als Groningen is de bewaring van de begraafboeken rond 1700 echter nog zeer lacunair: van amper twee dorpen waar volgens de slachtofferlijsten dodelijke slachtoffers vielen, zijn ook begraafboeken bewaard: Eppenuizen en Finsterwolde, en enkel voor het eerst vermelde dorp – Eppenuizen – kunnen we de overlijdens van 1717 ook in een ietwat langer tijdsperspectief plaatsen. 1717 was sowieso al een dodelijk jaar in Eppenuizen, met

elf geregistreerde overlijdens voorafgaand aan de Kerstvloed. De Kerstvloed zelf eiste het leven van vier volwassenen en zeven kinderen, verspreid over drie huishoudens, wat het totale aantal overlijdens voor 1717 op 22 bracht, ruim drie maal zoveel als gemiddeld in de vroege achttiende eeuw (zie grafiek 1).³⁰

Soens Grafiek 1

Grafiek 1: Jaarlijkse overlijdens in de Hervormde Gemeente Eppenuizen, 1660-1719

Bron: GAR, toegangsnummer 218. Hervormde Gemeente Eppenuizen, inv.nr. 16: Kerkenprotocol 1659-1720.

Ook voor Termunten in het Oldambt zijn begraafboeken bewaard. Termunten bleef weliswaar gespaard in de Kerstvloed van 1717, maar werd zeer zwaar getroffen in de Sint-Maartensvloed van 1686, toen er zowel volgens de slachtofferlijst als het begraafboek 223 doden vielen – hoger dan het recordaantal overlijdens van 206 ten gevolge van een pestuitbraak in 1666, en ongeveer zeven keer het gemiddelde aantal overlijdens in de periode 1667-1673.³¹ Van de 223 doden in Termunten, worden er maar zestig *nominatim* vermeld, met name 19 mannen, 22 vrouwen en 19 kinderen. Onder de doden treffen we ook de lokale predikant, de ambtman en tevens dijkgraaf van het Klei-Oldambt, de ‘wedman’ (assistent-‘redger’ – de lokale rechter), een ‘provisionele convoymeester’, een chirurgijn en een schoolmeester aan. Minstens een deel van hen woonde blijkens het begraafboek in het gehucht Termunterzijl, bij een haven annex uitwateringssluis die geheel verwoest werd door de vloed.³² Het wedervaren van Termunten en Termunterzijl kan de indruk wekken dat het water effectief géén onderscheid maakte tussen rang en stand en hele dorpen van de kaart veegde. Of dat zo is, valt nog maar te bezien. In elk geval is nu al duidelijk dat de hoge slachtofferaantallen ten gevolge van overstromingen in het vroegmoderne Waddenzeegebied zeer uitzonderlijk waren, en om een nadere verklaring vragen.

CSI Uithuizermeeden

Vóór 1800 zijn exhaustieve nominatieve lijsten van slachtoffers van rampen erg schaars, en zelfs als ze er zijn kunnen ze doorgaans niet gelinkt worden aan gegevens over vermogen, beroep of gezinsgrootte. Voor de dodelijke overstromingsrampen in het vroegmoderne Waddenzeegebied zijn er slechts een drietal uitzonderingen bekend, waarbij een nadere sociale profilering van de dodelijke slachtoffers tot de mogelijkheden behoort.

Allereerst beschikken we voor de Allerheiligenvloed van 1570 over een uniek register met de schade geleden in de dorpen van het Oost-Friese *Amt* Esens (vandaag in de Duitse deelstaat Niedersachsen), met daarin per huishouden het aantal dodelijke slachtoffers, de vernieling van huizen en de hoeveelheid runderen, paarden en schapen die verdronken zijn.³³ Bovendien wordt ook het resterende veebezit na de ramp opgetekend, waardoor het mogelijk wordt huishoudens in te delen naar (agrarisch) vermogen. Terwijl de rijkste huishoudens, met een veebezit van meer dan 34 stuks, nauwelijks dodelijke slachtoffers telden en ‘slechts’ de helft van hun (omvangrijke) veebezit verloren, betreurde meer dan de helft van de huishoudens met twee stuks vee of minder een overlijden ten gevolge van de overstroming. Relatief gezien was ook de sterfte onder de veestapel groter bij de kleinere boeren. Tabel 3 geeft meteen ook een belangrijke indicatie voor de oorzaak van de sociale verschillen: de huizen van de grootste boeren hielden klaarblijkelijk goed stand, maar bij de kleine boeren werd 81,6 procent van de huizen vernield.

Tabel 3: Slachtoffers en schade in Esens (Oost-Friesland) na de Allerheiligenvloed van 1570

Huishoudens volgens Veestapel	Rundvee (N)	Dodelijke slachtoffers (% huishoudens)	Vernielde huizen (% huishoudens)	Veesterfte (% veestapel)
Laagste Kwartiel	0-2	54,4	81,6	73,2
Tweede Kwartiel	3-11	40,6	61,7	76,9
Derde Kwartiel	12-33	28,8	33,6	59,3
Hoogste Kwartiel	34-119	4,7	7	49,3
Total		32,1	46	54,2

Naar Hans Homeier, ‘Die Allerheiligenflut von 1570 in Ostfriesland’, in: Klaas De Vries en Jan Pieters Winsemius ed., *De Allerheiligenvloed van 1570* (Leeuwarden 1970) 62-78, aldaar 69 en Martin Rheinheimer, ‘Mythos Sturmflut. Der Kampf gegen das Meer und die Suche nach Identität’, *Demokratische Geschichte* 15 (2003) 9-58, aldaar 17

Voor de Sint-Burchardsvloed van 1634 beschikken we niet over een dergelijk zeer gedetailleerd overzicht. Wel maakte predikant Heimreich in zijn hierboven vermelde verslag een onderscheid tussen boeren (*Hauswirte* of *Bohlsmanner*) en keuters (*Kötener* of *Kätner*). Van de 436 overlevende huishoudens behoorden er slechts 61 (14 procent) tot laatstgenoemde categorie.³⁴ Gezien het aantal keuters in het zeventiende-eeuwse Waddenzeegebied doorgaans

het aantal volwaardige boeren overtrof (zie verderop), is het meer dan waarschijnlijk dat de mortaliteitsratio veel hoger lag bij de keuters dan bij de boeren.

Voor de Kerstvloed van 1717 beschikken we wel weer over een gedetailleerde slachtoffer- en schadelijst, maar slechts voor één parochie: Uithuizermeeden in het Groningse district Hunsingo. Met respectievelijk 313 en 209 doden werd Uithuizermeeden bijzonder hard getroffen door zowel de Sint-Maartensvloed van 1686 als de Kerstvloed van 1717. Wellicht stierf telkens ongeveer een kwart van de bevolking.³⁵ De schade in Uithuizermeeden was immens: 58 huizen waren volledig verwoest, en nog eens 47 ‘grotendeels’. Naast de 209 dodelijke slachtoffers, kwamen ook 725 runderen (‘hoornbeesten’) en 189 paarden om. Dat we zowel grote aantallen runderen als paarden aantreffen, wijst op het fundamenteel gemengde karakter van de landbouw in de Groningse kleigebieden aan het begin van de achttiende eeuw. Pas na 1770 zou de akkerbouw dominant worden, waarbij heel wat ‘meedens’ – graslanden op minder goede kleigronden – tot akkerland werden omgezet, onder meer door het opspitten van de kalkrijke ondergrond.³⁶

Maar wie waren nu de slachtoffers van de Kerstvloed in Uithuizermeeden? De slachtofferlijst zelf geeft alvast enkele indicaties.³⁷ Zo valt het op dat enkele huishoudens wel heel veel runderen verloren: 23 bijvoorbeeld in het geval van Willem Cornelis, en zelfs 26 voor Harmen Melles. Die laatste verloor ook 13 paarden, wat eveneens op een zekere welvaart wijst. Daarnaast is er een belangrijke groep van huishoudens die wel veel dodelijke slachtoffers telde, maar nauwelijks dieren verloor. De huishoudens van Caert en Derk Israëls verloren respectievelijk drie en zes leden, maar geen dieren. Bij Harmen Hondert lezen we: vijf dodelijke slachtoffers en één rund. Huishoudens die veel dieren verloren, overleefden doorgaans wel de ramp en vice versa – enkele uitzonderingen niet ten na gesproken. De slachtofferlijst geeft nog één indicatie van sociale positie: bij 31 huishoudens wordt vermeld dat het om ‘meiers’ gaat: grote pachters van adellijke families (jonkers), kerken of de Provinciale Staten. Uithuizermeeden telde in tegenstelling tot vele omringende dorpen nauwelijks Provinciaal land – tijdens de Reformatie in beslag genomen kloostergronden, die bewerkt werden door zogenaamde kloostermeiers. Wel bezaten enkele jonkers aanzienlijke landerijen, die door grote en middelgrote meiers werden bewerkt. Op kop vinden we Onno Tamminga van Alberda, de heer van Nijenstein, en eigenaar van het belangrijkste adelsgoed in Uithuizermeeden: de nog steeds bestaande borg Rensuma, ten noorden van de dorpskern.³⁸ Negen meiers pachtten grond van Nijenstein, die als eigenaar soms ook een deel van de veestapel bezat.³⁹ Ook de vrouwe van Oosterwijtwerd had vijf meiers in Uithuizermeeden.

Wanneer we de 31 meiers afzonderlijk bekijken, zien we significante verschillen met

de rest van de getroffen huishoudens. De groep van meiers betreurde 8 doden, de 143 andere huishoudens, maar liefst 201. Slechts vier huizen van meiers werden volledig vernield (tegenover 54 bij de overige huishoudens). Daarentegen waren de verliezen aan rundvee veel groter bij de meiers: gemiddeld 8,2 stuks tegenover 3,3 stuks bij de overige huishoudens. De spreekwoordelijke uitzondering op de regel was Symen Gherlofs, meier van jonker Johan Lewe, heer van Middelstum: het huishouden van Gherlof verloor vijf mensen, acht runderen en zes paarden. Doorgaans overleefden de meiers echter de ramp, wat ook bevestigd wordt door een steekproef in de pachtregisters van de Provinciëlanden voor de regio Hunsingo: van de 110 kloostermeiers, was er slechts een die daadwerkelijk omkwam tijdens de Kerstvloed: Duijt Willems uit Kloosterburen, bij wie het pachtregister vermeldt 'dood, alles verloren'.⁴⁰ Met 12,5 hectare grond behoorde Willems zeker niet tot de grootste kloostermeiers: de gemiddelde kloostermeier in Hunsingo pachtte 28 hectare grond, en sommigen pachtten bedrijven van 70 hectare of meer. Géén van de echt grote kloostermeiers kwam wellicht om in de Kerstvloed.

In 1721, vier jaar na de Kerstvloed, werd in Groningen een nieuw verpondingsregister opgesteld. De verponding registreerde het grondgebruik met het oog op belasting.⁴¹ Aangezien in principe alle grondgebruikers en eigenaars per parochie werden geregistreerd, krijgen we hierdoor een unieke inkijk in het wedervaren van de inwoners van Uithuizermeeden, vier jaar na de overstroming. De verponding van 1721 vermeldt voor Uithuizermeeden 148 individuele grondgebruikers, die samen 2536 hectare grond bewerkten. Amper 310 hectare daarvan werd door de eigenaar gebruikt, het overgrote deel was pachtgrond. Twaalf bedrijven waren groter dan 40 hectare, en 49 kleiner dan vijf hectare. Hoewel grote landbouwbedrijven dus zeker al voorkwamen, waren ze nog niet echt dominant. We treffen nog een brede middengroep van bedrijven tussen de 10 en 30 hectare groot aan, die pas in de tweede helft van de achttiende eeuw plaats zou ruimen voor een minderheid van zeer grote hoeves en een meerderheid van geproletariseerde keuterbedrijven.⁴²

Tabel 4: Profiel van de slachtoffers van de Kerstvloed in Uithuizermeeden. Vergelijking met de verponding van 1721, bedrijfsgroottes ingedeeld in kwartielen (Q1-Q4)

	reeds aanwezig in 1717	dodelijke slachtoffers (N)	omgekomen runderen 1717 (N)	omgekomen paarden 1717 (N)	vernielde huizen 1717 (%)
<i>Bedrijven 1721</i>					
Q 1: < 3,7 ha	13/37	2	18	2	31
Q 2: 3,7 - 14,6 ha	17/37	27	86	29	82
Q 3: 14,6-25,1 ha	27/37	11	162	30	67
Q 4: 25,1 - 90,1 ha	29/37	6	290	66	48
<i>Huishoudens 1717 ontbrekend in 1721</i>					
	88/88	163	169	62	62,5

Bron: Groninger Archieven, toegangsnummer 2 Ommelander archief, inv.nr. 1084

(slachtofferlijst 1717) en toegangsnummer 1 Staten van Stad en Lande, inv.nr. 2146

(verponding 1721).

De vergelijking van de slachtofferlijst en de verponding (zie tabel 4) toont allereerst de omvang van de ramp van 1717 aan: slechts de helft van de 174 huishoudens uit 1717 vinden we nog terug in de verponding van 1721.⁴³ Het grootste aantal slachtoffers viel – logischerwijs – in de groep van huishoudens die vier jaar later niet meer werden vermeld. Op basis van het verlies aan rundvee van deze groep, kunnen we hen grotendeels thuisbrengen in de groep van keuterboeren (Q1 in bovenstaande tabel), met doorgaans een tot twee runderen. Bij de dertien keuterboeren die zowel in 1717 als in 1721 voorkomen, valt dan weer op dat ze weinig dodelijke slachtoffers te betreuren hadden en dat ook hun huizen relatief intact bleven. Het beeld voor de keuterboeren – en de landarbeiders – was dus vrij zwart/wit: ofwel hadden ze pech en kwamen ze om, ofwel ontsnapten ze aan de ramp. De ligging van de woonplaats ten opzichte van de dijkdoorbraken was daarbij wellicht doorslaggevend. De omgekomen – of weggetrokken – keuterboeren waren tegen 1721 vervangen door nieuwkomers. Zoals ook Jakubowski-Tiessen vaststelde, werden de rangen van de keuterboeren en landarbeiders na de ramp vrij snel aangevuld met inwijkelingen uit het dichterbevolkte binnenland.⁴⁴

Voor de grote boeren, met bedrijven van meer dan 25 hectare, tekent zich een heel ander beeld af: continuïteit, weinig doden, maar groot verlies aan dieren (gemiddeld tien runderen en twee paarden). Aangezien de Kerstvloed zo ongeveer samenviel met het dieptepunt van de landbouwcrisis van de late zeventiende en vroege achttiende eeuw was de financiële toestand van veel grote boeren sowieso al weinig rooskleurig. Heel wat meiers

zagen hun schulden dan ook toenemen in de nasleep van de ramp.⁴⁵ Ze konden zich echter handhaven en de voorbeelden van echte faillissementen zijn beperkt. Omgekeerd zien we ook maar weinig schaalvergroting ten gevolge van de ramp. In de steekproef van 110 kloostermeiers in Hunsingo, vinden we maar één duidelijk voorbeeld: Rinje en Frauke Halsema, de meiers van de Feddemaheerd in Kloosterburen, breidden hun toch al aanzienlijk bedrijf van 75 hectare in 1719 uit met de hoeve van Jacob Jurjens (27 hectare) en in 1722 met deze van Clais Hindric (42 hectare). Halsema werd daardoor wellicht een van de grootste meiers uit Hunsingo.⁴⁶

Bij de middengroep van bedrijven zien we een duidelijk onderscheid tussen de groep van 3,7 tot 14,6 hectare enerzijds en de groep tussen 14,6 en 25,1 hectare anderzijds. Terwijl de eerste groep vrij grote mutaties én veel slachtoffers kende, sloot het wedervaren van de tweede groep duidelijk aan bij dat van de grote boeren: weinig dodelijke slachtoffers, en grote continuïteit. De lagere middengroep onderscheidde zich van de keuterboeren doordat ze zich *ondanks* een hoog aantal doden én grote schade aan de huizen toch ter plekke kon handhaven. Mogelijk creëerde een iets groter bedrijf meer mogelijkheden om de ramp te boven te komen, of minstens nam het de prikkel weg om het gebied te verlaten en elders opnieuw te beginnen.

De Kerstvloed van 1717 vormde wellicht de grootste ramp uit de geschiedenis van Uithuizermeeden, maar nader onderzoek van de slachtoffers toont duidelijk aan dat niet het dorp op zich kwetsbaar was voor overstromingen, maar veeleer sommige groepen binnen het dorp. Grote boeren stierven doorgaans niet in overstromingen, keuterboeren en landloze arbeiders wel. De vraag waarom enkel in het Waddenzeegebied zoveel doden vielen bij overstromingsrampen in de vroegmoderne periode, luidt dus eigenlijk: waarom waren de keuterboeren en de landarbeiders in dit gebied zo kwetsbaar voor overstromingen?

Waarom zoveel slachtoffers?

Al in de jaren 1980 werd in het rampenonderzoek een aantal modellen ontwikkeld die toelaten sociale en regionale verschillen in kwetsbaarheid voor rampen te verklaren. In hun zoektocht naar een antwoord op de vraag ‘wie waarom lijdt?’, onderscheiden Ben Wisner en Piers Blaikie verklaringen op drie verschillende niveaus⁴⁷:

- 1) Onveilige leefomstandigheden: slachtoffers van natuurrampen wonen vaak op locaties met een hoge intrinsieke kwetsbaarheid voor schokken en/of in huizen die onvoldoende bestand zijn tegen de impact van een schok. Bovendien worden ze niet of onvoldoende bereikt door bestaande waarschuwingsmechanismen

- 2) Conjuncturele factoren: heel wat rampen vinden plaats in periodes van – economische en/of politieke – crisissen of in periodes van snelle veranderingen (bevolkingsgroei, industrialisatie, economische ontwrichting).
- 3) Onderliggende oorzaken – ‘grondoorzaken’ – van kwetsbaarheid: een beperkte toegang tot macht, netwerken en kapitaal vormt vaak de belangrijkste verklaring waarom sommige groepen in de samenleving niet in staat zijn zich beter te beschermen tegen natuurrampen.

Het belang van het eerste verklaringsniveau – de leefomstandigheden – bij stormvloed vinden we mooi geïllustreerd in het verslag dat de Nederlandse ingenieur en landmeter Jan Adriaanszoon Leeghwater naliert van zijn wedervaren tijdens de Burchardi-vloed van 1634, toen hij in opdracht van Frederik III, hertog van Sleeswijk-Holstein-Gottorf de leiding had over een groot inpolderingsproject in Noord-Friesland, het Bottschlosser Werk in de bocht van Dagebüll. Leeghwater beschrijft hoe hij door een dienaar werd aangemaand een schuilplaats te zoeken voor de opkomende stormwind en de steeds harder beukende golven. Hij sloeg het aanbod van de dienaar om in diens huis te schuilen echter af omdat dit huis slechts vijf of zes voet boven het maaiveld gelegen was. In plaats daarvan vluchtte hij naar zijn eigen woonplaats, die op een dijk gebouwd was en elf voet boven het maaiveld uitstak. Tijdens de nacht werd hij gewaarschuwd dat ook zijn huis dreigde het te begeven, daar de golven reeds over de dijk sloegen waarop het was gebouwd. Daarop vluchtte Leeghwater samen met zijn zoon naar het Herenhuis, de woonplaats van de dijkgraaf en tevens vergaderplaats voor het bestuur van de polder. Dit huis was groter en sterker en doorstond de storm, hoewel de houten balken kraakten en een deel van de grond waarop het huis was gebouwd werd weggeslagen. Tijdig gewaarschuwd en schuilend in sterke huizen op hogere locaties, overleefden Leeghwater en zijn gevolg de ramp. Doodsangst stonden ze wel uit, maar dan vooral de komende dagen, toen ze door een woedende menigte werden achternagezeten na hun overduidelijke falen om zeewaardige dijken te bouwen.⁴⁸

Uit het verhaal van Leeghwater kunnen een paar evidente lessen getrokken worden over hoe een overstromingsramp te overleven. Kan het zijn dat heel wat mensen in de Kerstvloed van 1717 omkwamen omdat hun huizen op risicovolle locaties gebouwd waren, en omdat deze huizen bovendien niet bestand waren tegen de kracht van het water – in tegenstelling tot de borgen van de Groningse jonkers en de grote hoeves van de meiers?⁴⁹

Het eerder atypische, sociaal zeer inclusieve, profiel van de slachtoffers die in 1686 in Termunten en Termunterzijl vielen, kan zonder twijfel in verband worden gebracht met de

bewoningsconcentratie dicht bij de dijk rond de haven. Zolang een groot deel van de bevolking gehuisvest was op terpen, beschikte men over een extra beveiliging tegen overstromingen, maar in het zeventiende- en achttiende-eeuwse Waddenzeegebied woonde lang niet iedereen meer op (huis- of dorps-) terpen. Voor de Groningse Ommelanden is in het verleden gesuggereerd dat vooral die dorpen die *niet* op een terp waren gebouwd, een hoge dodentol kenden. Onder meer de zwaar getroffen dorpen Uithuizen en Uithuizermeeden waren géén terpdorpen.⁵⁰ Voor de Sint-Maartensvloed van 1686 stelde Gottschalk echter vast dat ook terpdorpen zoals Usquert en Warffum in Hunsingo en Spijk, Bierum en Godlinze in Fivelingo een groot aantal slachtoffers telden, en dat geldt ook voor de ramp in 1717.⁵¹ Het ‘terpendebat’ hield echter geen rekening met de grote sociale bias bij de dodelijke slachtoffers: de mensen die stierven in een stormvloed zullen doorgaans *niet* op centrale, prestigieuze, locaties gewoond hebben, dus of het al dan niet om een terpdorp ging, doet eigenlijk weinig ter zake.

Wanneer we in de loop van de achttiende en negentiende eeuw beter zicht krijgen op de huisvesting van de steeds grotere aantallen landloze arbeiders in de Ommelanden en het Oldambt blijken zij vaak in laaggelegen gehuchten of in zijstraten geconcentreerd te zijn.⁵² Of dat in de vroege achttiende eeuw ook al het geval was, weten we niet. Zeventiende-eeuwse kaarten van de ‘uiterdijkslanden’ oftewel de recent ingedijkte kwelders bij Uithuizen en Uithuizermeeden laten wel heel wat verspreide bewoning zien in het noordelijke deel van de nieuwe polders ten zuiden van de Kadijk.⁵³ Die bewoning bevond zich niet op het hoog opgeslibde land onmiddellijk ten noorden van de oude middeleeuwse dijk, maar wel in het lager gelegen noordelijke deel van de nieuwe polders⁵⁴ – een praktijk die men ook elders bij vroegmoderne inpolderingsprojecten aantrof en toeliet de hoogst gelegen en meest waardevolle gronden maximaal voor de landbouw te benutten. De bewoning bevond zich daardoor in de lagergelegen – kwetsbare – delen van de nieuwe polders. De Kerstvloed zou de ‘nieuwe dijk’ van Uithuizermeeden tot een vergiet herleiden: een opmeting na de ramp registreerde maar liefst 79 ‘kolken’ en 7 ‘grondgaten’ (gaten in het dijklichaam), goed voor een totale lengte van 1183 meter op een totale dijk lengte van 9,3 kilometer.⁵⁵ Ook elders in het Waddenzeegebied vielen de meeste doden in recent bedijkte kwelders: in Wursten aan de Wesermondung telde het in de loop van de zeventiende eeuw bedijkte Neufeld 137 dodelijke slachtoffers, tegenover 54 in het middeleeuwse achterland.⁵⁶ Ook al kunnen we de slachtoffers vaak niet precies in het landschap lokaliseren, toch is het duidelijk dat woonplaats en leefomstandigheden een cruciale rol speelden in de overlevingskansen tijdens de ramp, en dat beide een duidelijke sociale bias vertoonden.

Ook conjuncturele factoren speelden zonder twijfel een rol in de verklaring van de bijzondere kwetsbaarheid van het Waddenzeegebied voor overstromingen. Zoals reeds vermeld, viel de Kerstvloed net als de Sint-Maartensvloed van 1686 in een periode van neergaande conjunctuur, die rond 1700 ook in het noorden van de Republiek tot een echte landbouwcrisis uitgroeide. Dalende prijzen voor vee en granen en dalende pachtprizen waren doorgaans niet bevorderlijk voor de investeringen in dijkonderhoud, laat staan voor verbeteringswerken aan de infrastructuur.⁵⁷ Hetzelfde geldt voor oorlog en politieke onrust: tussen de Allerheiligenvloed van 1570 en de Kerstvloed van 1717 is het noorden van het Heilige Roomse Rijk bij herhaling het toneel van langdurige krijgsverrichtingen. Een doortrekkend leger richt niet alleen heel wat verwoestingen aan, maar vernietigt ook kapitaalgoederen – niet in het minst de veestapel – waardoor heel wat boeren in de problemen kwamen.⁵⁸ In een aantal gevallen lijkt er een duidelijke link te zijn tussen oorlog en grote overstromingsrampen. Dat is met name het geval op het eiland Strand voor de kust van Sleswijk: tussen 1626 en 1629 richtten militaire operaties in het kader van de Tachtigjarige Oorlog een grote ravage aan op het kusteiland, en de Burchardusvloed van 1634 kan mogelijk tot de lange-termijnimpact van deze verwoestingen gerekend worden. Ook in de jaren voorafgaand aan de Kerstvloed van 1717 woedde er oorlog in het Waddenzeegebied. In de Grote Noordse Oorlog (1700-1721) bekwamen Karel XII van Zweden en de hertog van Holstein Rusland, Denemarken en hun bondgenoten. Het strijdtoneel bevond zich grotendeels ten noorden van het epicentrum van de Kerstvloed, maar enige impact kan zeker in Noord-Friesland en Dithmarschen niet worden uitgesloten.

Met Wisner en Blaikie dienen we de wortels van de grote kwetsbaarheid van het vroegmoderne Waddenzeegebied voor overstromingen echter dieper te zoeken, en wel in de grote sociale veranderingen tussen de zestiende en de negentiende eeuw, waarbij de toegang tot zowel grond als macht geherdefinieerd werd en processen van marginalisatie op gang werden gebracht. Allereerst zien we dat de toegang tot grond voor heel wat inwoners van het Waddenzeegebied moeilijker werd in de loop van de vroegmoderne tijd. In de Duitse historiografie wordt dit doorgaans geassocieerd met de toename van het aantal kleine of dwergbedrijven – de keuters, *Kötter* of *Kättner* – die de bewerking van een eigen bedrijfje dienden te combineren met andere vormen van inkomen (bijvoorbeeld uit loonarbeid op de grote bedrijven). Hoewel binnen het Waddenzeegebied grote variaties optraden, schat Otto Knottnerus dat voor het Waddenzeegebied als geheel keuterbedrijven in het midden van de zestiende eeuw 50 tot 60 procent van alle huishoudens vormden, toenemend naar 60 tot 80 procent op het einde van de zeventiende eeuw en 70 tot 90 procent nog een eeuw later.⁵⁹

Kleine bedrijven zagen bovendien hun toegang tot grond verder afnemen door privatisering van de voorheen gemeenschappelijk gebruikte buitendijkse kwelders. De bedijkingsgolven van de zeventiende eeuw speelden een belangrijke – maar nog al te vaak miskende – rol in de verklaring van grote overstromingsrampen. De meeste dijkdoorbraken vielen in dijkkavels die niet of niet langer beschermd werden door kwelders. De tijdgenoot was zich hier ook wel degelijk bewust van, getuige bijvoorbeeld de kaart die Barent Heijne in 1723 vervaardigde van de dijkdoorbraken in de dijk tussen Zoutkamp en Pieterburen (de Marne).⁶⁰

Soens 4

Kaart van de dijkdoorbraken tussen Zoutkamp en Pieterburen, met weergave van de schorren voor de dijk, door landmeter Barent Heijne. De kaart toont een hoger aantal dijkdoorbraken in dijkvakken met geen of weinig schorren, en vice versa.

Historisch Archief Waterschap Amstel, Gooi en Vecht, toegangsnummer 2

Hoogheemraadschap van Zeeburg en Diemerdijk, inv. nr. 188 Kaart Kaart 020478

De bedijking van de kwelders verhoogde de kwetsbaarheid van het gebied door de verhoogde blootstelling van de dijken, maar ook door het verdwijnen van de gemene gronden, waarmee een belangrijk overlevingsmechanisme werd weggenomen. Daarom verdient de precieze dynamiek van de bedijkingen in het zestiende- en zeventiende-eeuwse Waddenzeegebied nader onderzoek. In sommige gevallen lijkt de bedijking te zijn opgedrongen van buitenaf, bijvoorbeeld op initiatief van landsheren zoals de hierboven vermelde hertog van Sleeswijk-Holstein-Gottorf, die net als zijn middeleeuwse voorgangers in Holland, Utrecht en Vlaanderen ontginningen gebruikte als een middel om territoriale controle te vestigen in wat voorheen onafhankelijke boerenrepublieken waren.⁶¹ Maar elders namen lokale elites het voortouw in de bedijking, wat onder meer in de Groningse Ommelanden en Wursten het geval lijkt te zijn geweest.⁶² Voor Uithuizen – het buurdorp van Uithuizermeeden – bleef bijvoorbeeld een bedijkingscontract uit 1649 bewaard, waarbij de gezamenlijke ‘caspelluiden’ van het dorp jonker Luurt Egbert Clant – eigenaar van de edele heerd Menkema in Uithuizen, die ten tijde van de Kerstvloed net als Rensema in Uithuizermeeden in bezit was van de Alberda’s⁶³ –, heer Johan Coehoren, luitenant Botte Ausma en de edelen Frerck Sibrants, Jacop Tewes en Jacop Jansen afvaardigen om samen met de inwoners van Usquert een kadijk in de kwelder aan te leggen.⁶⁴ Zoals uit de verponding van 1721 blijkt, hielden de jonkers aan de bedijkingsoperaties een aanzienlijke uitbreiding van

hun grootgrondbezit over. Uithuizermeeden is een extreem voorbeeld: het was eigenlijk een relatief klein dorp, dat volgens de verponding binnen de middeleeuwse dijken amper 456 hectare groot was. De voor 1721 ingedijkte kwelders maten blijkens het verpondingsregister én de kaart die in 1682-86 opgesteld werd naar aanleiding van conflicten over de belasting van de uiterdijkse landen maar liefst 4700 grazen of ongeveer 2080 hectare.⁶⁵ Alberda van Nijenstein bijvoorbeeld, zag zijn grondbezit van 71 hectare binnendijks uitgebreid met niet minder dan 266 hectare buitendijks. Ook de kerk, pastorie, kosterij, armentafel en ‘prebende’ van Uithuizermeeden verwierven trouwens aanzienlijke stukken grond in het nieuwe land, waarvoor na de bedijking telkens nieuwe pachters konden worden gezocht.

Soens 5

Kaart van de nieuw ingedijkte landen ten noorden van Uithuizermeeden (1682-1686), V.d. Schilt, provinciaal ingenieur en landmeter.
Groninger Archieven, toegangsnummer 1536 Verzameling Kaarten, inv.nr. 6557.

Rond 1700 was nog maar weinig over van het sterk communale basismodel van lokaal zelfbestuur dat zo kenmerkend was voor de Friese gebieden en waarbij deelname aan bestuur en rechtspraak doorgaans verbonden was aan het bezit van een aloude haard.⁶⁶ In de Groninger Ommelanden vond in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw een machtsverschuiving plaats van grote eigengeërfde boeren naar een elite van adellijke jonkers.⁶⁷ Het Ommelander landrecht van 1601 gebood een minimaal eigengeërfd grondbezit van 30 grazen land (c. 13 hectare), of het equivalent van 1000 Emders gulden aan goederen, voor het uitoefenen van de functie van ‘redger’ of grietman (lokale rechter). Steeds minder eigengeërfde boeren voldeden aan deze criteria.⁶⁸ Hetzelfde geldt voor de organisaties op het vlak van waterbeheer: de zijlvesten, onderverdeeld in schepperijen, die instonden voor de afwatering, en de dijkrechten, die de dijkschouw verzorgden. In een behoorlijk aantal dorpen, werd het ambt van schepper of dijkrechter ‘staand’: het circuleerde niet langer onder de haarden, maar werd patrimonium van één familie. In 1749 was dit voor 25 à 26 van de 54 schepperijen het geval. De schepperijen waren begeerd omdat ze toch een mooi jaarlijks traktement van 150 à 200 gulden opleverden, wat bij de dijkrechten niet of veel minder het geval was.⁶⁹ Waar eigengeërfde boeren nominaal inspraak behielden na 1600 werden ze volgens Hidde Feenstra grotendeels stemvee voor jonkers zoals Alberda van Nijenstein.⁷⁰

Terwijl adellijke jonkers rond 1700 vaak de inspectie van de dijken uitoefenden, stonden ze doorgaans niet zelf in voor het dijkonderhoud: het waren immers de gebruikers –

doorgaans pachters dus – die de dijken onderhielden.⁷¹ Vanaf de zestiende eeuw, en versneld door de secularisatie van het kloostergoed tijdens de Reformatie, ontwikkelde zich onder meer in de Groninger Ommelanden en Oostfriesland een sterke bezitsclaim van de pachters op hun gehuurde gronden. Dit zogeheten beklemrecht wordt door Wiebe J. Formsma gelinkt aan de praktijk dat pachters eigenaar zijn van de hoeve en de bedrijfsgebouwen. De waarde van die gebouwen zou dus in theorie door de nieuwe pachter of eigenaar afgekocht moeten worden na beëindiging van de pacht. Om dergelijke complexe en dure transactie te vermijden, gaven eigenaren en pachters de voorkeur aan het steeds hernieuwen van het bestaande contract met dezelfde pachter of diens rechtsopvolgers. Die hernieuwing, doorgaans aan een stabiele prijs, ging gepaard met een ‘geschenk’ (‘propijn’) aan de eigenaar. In tijden van stijgende grondprijzen genereerde de beklemming een aanzienlijk kapitaal voor de pachter, maar in tijden van dalende grondprijzen trad het omgekeerde effect op: het in de beklemming geïnvesteerde kapitaal was verdwenen, terwijl de pachtprijs en de doorgaans zesjaarlijkse geschenken wel nog steeds betaald dienden te worden. Na de Kerstvloed zagen de beheerders van de Provinciëlanden in Groningen zich dan ook geconfronteerd met niet minder dan 104 meiers die de huur hadden opgezegd.⁷² Pas vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw zou de beklemming opnieuw gunstig uitdraaien voor de pachters, waarbij Uithuizermeeden in 1862 een van de gemeenten met het hoogste aandeel beklemde gronden in Groningen (84 procent van de totale oppervlakte) was.⁷³

Een ander gevolg van de beklemming was wellicht dat de eigenaars weinig geneigd waren tussenbeide te komen wanneer dijken verhoogd of hersteld dienden te worden, hoewel dit in zestiende-eeuwse dijkrechten vaak wel nog voorzien was.⁷⁴ Na de Kerstvloed vinden we in de Groninger Ommelanden alvast weinig eigenaars terug die hun pachters te hulp schieten: integendeel het zijn de inwoners die door de Provinciale Staten en hun speciale gezanten – zoals commis Thomas van Seeratt – onder druk worden gezet om de herstellingswerken zo snel mogelijk uit te voeren. Bij dralen werden de dijkpanden uitbesteed en de kosten verhaald op de inwoners.⁷⁵ Toch lijkt het niet waarschijnlijk dat het ‘beklemrecht’ rechtstreeks een verklaring biedt voor de kwetsbaarheid van het Waddenzeegebied voor dodelijke overstromingsrampen. Het beklemrecht was toch vooral een zaak van de grote boeren en hun problemen waren niet noodzakelijk dezelfde als die van de keuterboeren en loonarbeiders, die in tegenstelling tot de grote boeren wel massaal omkwamen in de Kerstvloed. Bovendien kenden ook delen van het Waddenzeegebied waar de korte-termijnpacht dominant was – zoals Noord-Friesland in Sleeswijk-Holstein en de provincie Friesland in de Republiek⁷⁶ – hoge aantallen slachtoffers bij overstromingsrampen in de vroegmoderne periode. Wel is in de

zeventiende eeuw een duidelijke machtsverschuiving van boeren naar de adellijke jonkers zichtbaar, die uiteindelijk negatief afstraalde op de positie van de keuters en landarbeiders. De economische synergie tussen boeren en arbeiders – hoe ongelijk ook – gold immers niet voor de jonkers, die vaak niet eens in het dorp zelf woonden en doorgaans ook niet in de landbouw actief waren. We kunnen alleen maar vaststellen dat na 1750 een hernieuwde economische en politieke invloed van de grote meiers gepaard ging met het einde van de grote overstromingstragedies in het Waddenzeegebied.

Een sociale tragedie, géén natuurramp

De Kerstvloed van 1717 was zonder meer de dodelijkste overstroming uit de geschiedenis van het Noordzeegebied. De ramp vormt het orgelpunt, maar ook de afsluiting van een uitzonderlijke reeks overstromingsrampen die specifiek het vroegmoderne Waddenzeegebied troffen en in dit gebied een ravage aanrichtten onder de keuterboeren en landarbeiders. Dit soort grote overstromingsrampen was *niet* inherent aan het leven in een kustgebied en de oorzaak dient ook niet gezocht te worden in uitzonderlijke klimatologische omstandigheden. Natuurlijk wordt elke overstromingsramp in gang gezet door een zware storm – of overvloedige regenval of ijsgang bij rivieroverstromingen – doch meer onderzoek naar de slachtoffers van dergelijke rampen zou telkens opnieuw aantonen dat de verklaring voor sterfte en menselijk lijden elders dient te worden gezocht. ‘It’s never the climate, stupid!’ zou een logisch besluit van elk onderzoek naar natuurrampen in het verleden zijn, ook al beweert heel wat recent historisch onderzoek het tegendeel.⁷⁷

In het vroegmoderne Waddenzeegebied zijn duidelijke marginalisatieprocessen aanwijsbaar, die ervoor zorgden dat de regio als geheel, maar vooral ook bepaalde groepen binnen deze samenleving kwetsbaar werden voor overstromingen. De precieze dynamiek die verscholen ligt achter de opmerkelijke blootstelling van de keuterboeren en landarbeiders aan overstromingen verdient nader onderzoek, maar een sleutelrol lijkt weggelegd voor de veranderende omgang met de buitendijkse kwelders: een articulatie van de sociale hiërarchie in de vroegmoderne samenleving van de Waddenzee zette een proces in gang waarbij kwelders geprivatiseerd en bedijkt werden. Voor heel wat inwoners betekent dit het verlies van een waardevolle inkomstenbron. Het verlies van *commons* droeg ook bij tot de verminderde sociale en bestuurlijke cohesie van de dorpsgemeenschap, die een van haar belangrijkste bestaansredenen teloor zag gaan. Tegelijk ging een waardevolle bufferzone verloren, die de dijken beschermde in geval van hoog water en stormtij en gingen mensen meer en meer wonen op laaggelegen locaties, zowel in de nieuw bedijkte kwelder, als in het

Oude Land. De inwoners van het kustgebied waren zich zonder twijfel bewust van deze risico's, maar een verminderde keuzevrijheid, als gevolg van inkomstenverlies en marginalisatieprocessen, dreef vooral de keuterboeren en de landarbeiders naar onveilige woonplaatsen. Toch toont het voorbeeld van Termunten in 1686 aan dat in specifieke gevallen – bijvoorbeeld rond havens – ook notabelen het slachtoffer konden worden van overstromingen. Dit wijst mogelijk op een mentaliteitsverandering bij de elites waarbij aandacht voor de risico's verbonden aan het leven in een kustgebied plaats ruimde voor een geloof in technologisch kunnen.⁷⁸ Dat ook na herhaalde zeer dodelijke rampen in dezelfde regio het risicovolle gedrag gewoon werd verdergezet en niets werd ondernomen om de kwetsbare leden van de gemeenschap te beschermen tegen het overduidelijke gevaar van stormvloed, wijst echter ook op een verregerende nalatigheid of 'schuldig verzuim' vanwege diezelfde elites.

Deze analyse van de slachtoffers van de Kerstvloed van 1717 noopt ons ten slotte ook andere overstromingsrampen – en natuurrampen in het algemeen – nader te analyseren. Misschien zou zelfs onze kijk op de Watersnood van 1953 aanzienlijk veranderen wanneer zou blijken dat de 1836 slachtoffers van de Ramp niet lukraak vielen, maar dat het ging om welbepaalde groepen in welbepaalde delen van Zeeland. De namen van die 1836 slachtoffers vindt men vandaag gemakkelijk online terug.⁷⁹ Maar wie waren die 305 dodelijke slachtoffers in Oude Tonge precies? Wat was hun beroep? Hoe zag hun gezin eruit? Hoe stevig was hun huis en waarom woonden ze op een dergelijke risicovolle plaats? Waarom stierven zij en werden 2800 andere bewoners van hetzelfde dorp gered? Hoewel in de dagen na de Ramp al snel een consensus groeide dat Nederland door uitzonderlijke natuurkrachten overweldigd was⁸⁰, dienen we ook voor 1953 op zoek te gaan naar de endogene – maatschappelijke – oorzaken van kwetsbaarheid die bepaalde groepen in de samenleving blootstelden aan een verhoogd risico.⁸¹ Nader onderzoek naar rijkdom, maar ook gender, leeftijd, beroep en afkomst van slachtoffers is uitermate verhelderend om tot een beter begrip van overstromingsrampen te komen.⁸² Net op dit terrein kunnen historici een belangrijke bijdrage leveren aan hedendaagse debatten over klimaatverandering en overstromingsrisico.

Over de auteur

Prof. dr. Tim Soens is hoogleraar Middeleeuwse en Ecologische Geschiedenis verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen. Historische natuurrampen, stad-plattelandsrelaties in het verleden en geschiedenis en erfgoedwaarde van cultuurlandschappen staan centraal in zijn onderzoek.

E-mail: tim.soens@uantwerpen.be

¹ Over vroegmoderne rampenberichtgeving, zie ondermeer Joop W. Koopmans, 'The 1755 Lisbon Earthquake and Tsunami in Dutch News Sources: The Functioning of Early Modern News Dissemination', in: Simon F. Davies en Puck Fletcher ed., *News in early modern Europe: Currents and connections* (Leiden en Boston 2014) 19-40.

² Ook al raakte uiteindelijk enkel de Watersnood van 1953 op de shortlist van de *Canon van Nederland*, de bijhorende 'kalender' van gebeurtenissen besteedt ruim aandacht aan overstromingen, tot zelfs de half-mythische vloed van 26 december 838 toe: <https://www.entoen.nu/nl/kalender/12/0838-12-26> (laatst geraadpleegd 3 mei 2018).

³ Petra van Dam, 'Denken over natuurrampen, overstromingen en de amfibische cultuur', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 21 (2012) 1-10; Greg Bankoff, 'The "English Lowlands" and the North Sea Basin system: a history of shared risk', *Environment and History* 19.1 (2013) 3-37, aldaar 14; Franz Mauelshagen, 'Flood Disasters and Political Culture at the German North Sea Coast: A Long-term Historical Perspective', *Historical Social Research* 32.3 (2009) 133-144.

⁴ Hiervoor blijft het uitstekende repertorium van M.K. Elisabeth Gottschalk, *Storm surges and river floods in the Netherlands* (Assen 1971-1977) het vertrekpunt, aan te vullen door Jan Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen* (Franeker 1995-2015), 6 vol. De frequentie, intensiteit en aard van stormen in het Noordzeegebied varieerden doorheen de onderzochte periode. Duidelijke lange-termijnpatronen tekenen zich daarbij echter (nog) niet af: zie Adriaan de Kraker, 'Flooding in river mouths: human caused or natural events? Five centuries of flooding events in the SW Netherlands, 1500-2000', *Hydrol. Earth Syst. Sci.* 19 (2015) 2673-2684 en recent Dagomar De Groot, *The frigid Golden Age. Climate change, the Little Ice Age and the Dutch Republic, 1560-1720* (Cambridge 2018) 47-49.

⁵ De ongepubliceerde doctoraalscriptie van Tonko Ufkes, *De Kerstvloed van 1717: oorzaken en gevolg van een natuurramp* (Groningen 1984) bood lange tijd de beste synthese. Gottschalk, *Storm surges and river floods* eindigt jammer genoeg voor 1700. Voor het Noord-Duitse kustgebied biedt Manfred Jakubowski-Tiessen, *Sturmflut 1717. Die Bewältigung einer Naturkatastrophe in der Frühen Neuzeit* (München 1992) een goede inleiding (zij het met nadruk op de politieke aspecten van de stormvloed).

⁶ Adam Sundberg, *Floods, worms and cattle plague: nature induced disaster at the closing of the Dutch Golden Age* (proefschrift University of Kansas, 2015) en Idem, 'Claiming the past: History, memory, and innovation following the Christmas Flood of 1717', *Environmental History* 20.2 (2015) 238-261.

⁷ Naast de hierboven geciteerde repertoria van Gottschalk en Buisman, zie ook meer Europese of globale databanken als www.tambora.org of <https://www.euroclimhist.unibe.ch/en/>

⁸ Martin Rheinheimer, 'Mythos Sturmflut. Der Kampf gegen das Meer und die Suche nach Identität', *Demokratische Geschichte* 15 (2003) 9-58, aldaar 30.

⁹ Zo vermeldt het Wikipedia-lemma 'List of Deadliest Floods' nog steeds de Sint-Felixvloed van 1530 als meest dodelijke overstromingsramp in de Europese geschiedenis, met meer dan 100.000 slachtoffers, gevolgd door de Sint-Luciovloed van 1287 met 50 tot 80.000 slachtoffers (https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_deadliest_floods laatst geraadpleegd 9 mei 2018).

¹⁰ Matthew Paris, *Chronica Majora*, H. R. Luard ed. (Londen 1876-1880) III 379 (1236); V 240 (1251); 461 (1254).

¹¹ Tim Soens en Hildo van Engen ed., *Mens, water en landschap. De Sint-Elisabethsvloed van 1404*. Themanummer *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* (Hilversum 2005).

¹² Willem van der Ham, *De Grote Waard. Geschiedenis van een Hollands landschap* (Rotterdam 2003) 32-35.

¹³ Zie bijvoorbeeld James A. Galloway, 'Storm flooding, coastal defense and land use around the Thames estuary and tidal river c.1250-1450', *Journal of Medieval History* 35 (2009) 171-188.

¹⁴ De 'duizenden' doden, die bijvoorbeeld Behre recent nog veronderstelde voor de overstroming van 1509 in de Dollard, zijn dus hoogstwaarschijnlijk foutief: Karl-Ernst Behre, 'Stormvloed en kustlijnveranderingen langs de zuidelijke Noordzee tot 1509', in: Karel Essink ed., *Stormvloed 1509. Geschiedenis van de Dollard* (Groningen 2013) 3-14.

¹⁵ Bankoff, 'History of Shared Risk' 19.

¹⁶ Vrije vertaling auteur, naar Dirk Meier e.a., *Der Küstenatlas: das schleswig-holsteinische Wattenmeer in Vergangenheit und Gegenwart* (Heide 2013) 75-76. De nadruk die Saxo Grammaticus legt op de afzetting van vruchtbaar slib doet denken aan de latere praktijk van vloeiveiden, waarbij overstromingen doelbewust ingezet werden voor bodemverrijking (weliswaar met zoet water), zie Adriaan M.J. de Kraker, 'Lage dijken, overstroming en bemesting : het einde van de 'bemesting' van de polders op en rond het Kampereiland tijdens de negentiende en twintigste eeuw', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 19 (2010) 15-19.

¹⁷ Zie bijvoorbeeld voor Romney Marsh in Zuid-Engeland: Mark Gardiner, 'Settlement change on Walland Marsh, 1400-1550', in: Jill Eddison e.a. ed., *Romney Marsh: Environmental change and human occupation in a coastal lowland* (Oxford 1998) 130-132; Spencer Dimmock, *The origin of capitalism in England, 1400-1600* (Leiden 2014) 240-242.

¹⁸ Sijbrandus J. Fockema Andreae, *Studiën over Waterschapsgeschiedenis. III. De Grote of Zuidhollandse Waard* (Leiden 1950) 40; Gottschalk, *Storm surges*, II 81 argumenteerde dat Fockema Andreae het aantal overstroomde dorpen en de impact van de stormvloed minimaliseerde. Toch was ook zij overtuigd dat de ondergang van de Grote Waard vooral veroorzaakt werd door falend dijkherstel, en niet door de stormramp op zich.

¹⁹ Valentine Wikaart e.a. 'Nijet dan water ende wolcken': de onderzoekscommissie naar de aanwassen in de Verdrongen Waard (1521-1523) (Tilburg 2009).

²⁰ Van Dam, 'Denken over natuurrampen'.

²¹ [Risk Management Solutions], *1607 Bristol Channel floods: 400-year retrospective* (Newark 2007); Mike Hall, *The severn tsunami? The story of Britain's greatest natural disaster* (Stroud 2013); D. Keys, 'The Great Flood of 1607', *BBC History Magazine* 6.3 (2005) 46-47.

²² Hall, *The severn tsunami*, 31.

²³ Het totale aantal slachtoffers van de Allerheiligenvloed van 1570 is onbekend. Buisman geeft zelf aan dat het hier om een schatting gaat, gebaseerd op de beschikbare – gepubliceerde – data. In wat volgt voer ik aan dat deze schatting wellicht naar onder moet worden bijgesteld.

²⁴ Gottschalk, *Storm surges*, II. 681-683.

²⁵ Ibidem, 690-693, deels gebaseerd op K.A. Rienks en D. Rienks-Wallinga, 'De Alderheljenfloed fan 1570 yn Grinslân', in: Klaas de Vries en Jan Pieters Winsemius ed., *De Allerheiligenvloed van 1570* (Leeuwarden 1970) 41-61.

²⁶ Meier e.a. *Küstenatlas*, 105 e.v. De nauwkeurigheid van deze aantallen verdient echter nader onderzoek. Een totaal van 1012 doden op het eerder kleine eiland Pellworm veronderstelt bijvoorbeeld een zeer hoge bevolkingsdichtheid voorafgaand aan de stormvloed.

²⁷ Volgens Sundberg, *Floods, worms and cattle plague*, 24-25 registreerden predikanten het aantal doden ook in hun parochieregisters.

²⁸ Het verschil in slachtofferaantallen betreft vooral Noord-Friesland, Dithmarschen en Wursten. Voor dit laatste gebied, gelegen langsheen de Weser-monding, lijkt de opgave van Jakubowski-Tiessen betrouwbaarder. Michael Ehrhardt, *Dem grossen wasser allezeit entgegen. Zur Geschichte der Deiche in Wursten* (Stade 2007) 364 geeft immers een gedetailleerde lijst per parochie weer, die samengeteld 191 slachtoffers laat zien. Voor de kust van Schleeswijk komt Dirk Meier, 'Die Schäden der Weihnachtsflut von 1717 an der Nordseeküste Schleswig-Holsteins', *Die Küste* 78 (2011) 259-292, aldaar 290 tot een totaal van 558 waarvan respectievelijk 124 en 344 in Noord- en Zuid-Dithmarschen. Ook dit stemt overeen met de gegevens van Jakubowski-Tiessen en niet met Buisman.

²⁹ Voor het berekenen van crisismortaliteit op basis van begraafboeken, zie Daniel Curtis, 'Was Plague an Exclusively Urban Phenomenon? Plague Mortality in the Seventeenth-Century Low Countries', *The Journal of Interdisciplinary History* 47.2 (2016) 139-170, aldaar 141-143.

³⁰ Merk op dat het aantal overlijdens in de begraafboeken zelden precies overeenstemt met het aantal overlijdens in de officiële slachtofferlijsten: voor Eppenhuizen vermeldt de slachtofferlijst zes dodelijke slachtoffers (11 in het begraafboek); voor Finsterwolde respectievelijk acht en zes.

³¹ Groninger Archieven (hierna: GAR), toegangsnummer 124, Doop-, trouw- en begraafboeken enz. in de provincie Groningen, inv.nr. 438: Kerkeboek 1664-1738 Termunten. Voor de pestuitbraak van 1666 in Termunten, zie ook Curtis, 'Plague', 156.

³² Gottschalk, *Stormvloeden*, III, p. 376.

³³ Het register (vermoedelijk te identificeren met Niedersächsisches Landesarchiv Standort Aurich, toegangsnummer 135, inv.nr. 23) werd oorspronkelijk uitgegeven door Werner Heise, 'Ein Verzeichnis der durch die Allerheiligenflut von 1570 angerichteten Schäden im Amt Esens', *Emder Jahrbuch* 28 (1942) 24-55.

³⁴ Eigen berekening op basis van Meier e.a., *Küstenatlas*, 107 en 112. Voor een van de 19 dorpen (Osterwold) ontbrak het aantal overlevende keuters, maar gezien amper zes boerenhuishoudens in dit dorp de ramp overleefden, was het aantal overlevende huishoudens van keuters wellicht nul.

³⁵ De eerste bevolkingstelling per parochie of *Kerspel* vond slechts in 1795-1796 plaats. Uithuizermeeden telde toen 1620 inwoners. Een stijging met enkele honderden inwoners in de loop van de achttiende eeuw is waarschijnlijk, waardoor we rond 1700 ongeveer 1000-1200 inwoners voorop stellen (Richard Paping, *Voor een handvol stuivers. Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860* (Groningen 1995) 313. Merk op dat de verponding van 1721 slechts 148 huishoudens vermeldt, doch dit aantal betreft enkel de grondgebruikers.

-
- ³⁶ Paping, *Voor een handvol stuivers*, 120-127; Jan Bieleman, *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw, 1500-2000* (Amsterdam 2008) 180-185.
- ³⁷ De slachtofferlijst van Uithuizermeeden wordt bewaard in GAR, toegangsnummer 2, Ommelander Archief, inv.nr. 1084: Stukken betreffende de kerstvloed van 1717.
- ³⁸ Over Rensuma: Wiebe J. Formsma e.a., *De Ommelander borgen en Steenhuizen* (Assen en Maastricht 1987) II 415-418.
- ³⁹ Dit is het geval bij meier Jan Luis, die 15 runderen verloor, waarvan er 11 eigendom waren van Nijenstijn. Wellicht gaat het hier om een vorm van veepacht.
- ⁴⁰ GAR, toegangsnummer 1, Staten van Stad en Lande, inv.nrs. 2514-2515 (1718).
- ⁴¹ GAR, toegangsnummer 1, Staten van Stad en Lande, inv.nr. 2146. Over de verpondingen: Richard F.J. Paping, 'De Groningse verpondingsregisters', in Geertrui A. M. Van Synghel ed., *Broncommentaren 4: Bronnen betreffende de registratie van onroerend goed in Middeleeuwen en Ancien Régime* (Den Haag 2001) 310-340.
- ⁴² Voor de bedrijfsconcentratie in de Groninger Ommelanden, na 1750: zie Paping, *Voor een handvol Stuivers*, 71-74; en Daniel R. Curtis, 'The impact of land accumulation and consolidation on population trends in the pre-industrial period: two contrasting cases in the Low Countries', *Historical Research*, 87.236 (2014) 194-228.
- ⁴³ We dienen daarbij wel rekening te houden met een verschillende opzet van beide bronnen: de slachtofferlijst van 1717 registreert huishoudens, de verponding grondgebruikers. Bij de slachtoffers treffen we dus wellicht ook een aantal huishoudens aan die géén grond gebruikten: arbeiders en/of middenstanders.
- ⁴⁴ Jakubowski-Tiessen, *Sturmflut 1717*, 198-200
- ⁴⁵ Ibidem.
- ⁴⁶ GAR, toegangsnummer 1, Staten van Stad en Lande, inv.nrs. 2516-2517 (Rekening Provinciëlanden 1719-1720 en volgende).
- ⁴⁷ Ben Wisner e.a., *Natural hazards, People's vulnerability and disasters* (Londen 1994). Zie ook Nick Van den Broeck en Tim Soens, 'Kwetsbaarheid in een veerkrachtige samenleving. Een socio-institutionele analyse van de graancrisis van 1480-82. Casus: Gierle in het Land van Turnhout', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 14.1 (2017) 71-100.
- ⁴⁸ Jan Adriaensz, Leegwater, *Een kleyne chronymcke ende voorbereydinghe van de afkomste ende 't vergrooten van de dorpen van Graft ende Ryp; ende van meer verscheyden notable oude stucken ende gheschiedenissen*, (Amsterdam 1649) 32-34; Marie Luisa Allemeyer, *Kein land ohne Deich. Lebenswelten einer Küstengesellschaft in der Frühen Neuzeit* (Göttingen 2006) 287-288, 307-308; Raingard Esser, 'Offer gheen water op en hadde gheweest' – narratives of resilience on the Dutch coast in the seventeenth century', *Dutch Crossing. Journal of Low Countries Studies* 40.2 (2016) 102.
- ⁴⁹ Zie ook het relaas dat Ubbo Emmius doet van de Sint-Cosmas en Damianusvloed van 1509 in het Dollardgebied, waarin hij benadrukt dat 'kleine huizen' met mensen en vee erop wegdeven en elders werden neergezet (Behre, *Stormvloeden*, 9).
- ⁵⁰ Herrius Halbertsma, *Terpen tussen Vlie en Eems. Een geografisch-historische benadering* (Groningen 1963).
- ⁵¹ Gottschalk, *Stormvloeden*, III, 135, 379; Buisman, *Duizend jaar*, V: 449.
- ⁵² Daniel R. Curtis, *Coping with crisis: The resilience and vulnerability of pre-industrial settlements* (Farnham 2014) 206-207, met verwijzing naar gehuchten als 'Drieborg' of 'Hongerige Wolf'. Nieuw Beerta is dan weer een voorbeeld van een dorp waar de boerderijen op de centrale as werden ingeplant en de arbeidershuizen in een loodrecht daarop uitkomende zijstraat. Zie ook Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt, *Ländliche Familienstrukturen in der Nordwestdeutschen Küstenregion 1750-1870* (Engelbrechtsche Wildnis 1987) 189 voor Dedesdorf aan de Weser bij Cuxhaven in 1790.
- ⁵³ GAR, toegangsnummer 1536, Verzameling Kaarten, inv.nr. 6834: kaart Johan Sems 1630-1631, met bewoningsconcentratie ten zuiden van de Hefwalsterweg en Ibidem, inv.nr. 6558: kaart van landen tussen de Oude en de Nieuwe Dijk door V.D. Schilt, 1686.
- ⁵⁴ Dit wordt naadloos weerspiegeld in de grondwaarden van het oorspronkelijke kadaster uit 1830-1835: de bewoning in de nieuw ingedijkte gronden bevindt zich in de laagst gelegen zones met de laagste grondwaardes, zie www.hisgis.nl.
- ⁵⁵ GAR, toegangsnummer 2, Ommelander Archief, inv.nr. 1084: Stukken betreffende Kerstvloed. Opmeting van 7/8 februari 1718. Zie ook GAR, toegangsnummer 2760, Dijkrecht van Uithuizen en Uithuizermeeden, inv.nr. 1562-1855, 15 (Staten van Stormschade), waarbij verschillende opmetingen tussen begin januari en half februari 1718 een toename van het aantal kolken en gaten laten zien.
- ⁵⁶ Ehrhardt, 'Dem grossen Wasser allezeit entgegen', 364.
- ⁵⁷ Tim Soens, 'Floods and money. Funding drainage and flood control in coastal Flanders (13th-16th centuries)', *Continuity and Change* 26 (2011) 333-365.
- ⁵⁸ Voor de vernietiging van de veestapel: zie recent Phil Slavin, 'Warfare and Ecological Destruction in Early Fourteenth-Century British Isles', *Environmental History* 19 (2014) 528-550. De concrete gevolgen van een oorlogsperiode waren echter zeer verschillend al naargelang de grootte van het landbouwbedrijf én de positie –

eigenaar of pachter – van de landbouwer: zie Erik Thoen, ‘Oorlogen en platteland. Sociale en economische aspecten van militaire destructie in Vlaanderen tijdens de late middeleeuwen en de vroege moderne tijden’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 91 (1978) 363-376, aldaar 370-371.

⁵⁹ Otto Knottnerus, ‘Yeomen and farmers in the Wadden Sea coastal marshes, c. 1500-c. 1900’, in: Peter Hoppenbrouwers en Bas J.P. van Bavel ed., *Landholding and land transfer in the North Sea area* (Turnhout 2004) 149-186, aldaar 157.

⁶⁰ Sundberg, *Floods, worms and cattle plague*, 130-131.

⁶¹ Voor de fusie van staatsmacht en kapitaal in vroegmoderne bedijkingsprojecten, zie Salvatore Ciriaco, *Building on water: Venice, Holland and the construction of the European landscape in early modern times* (New York 2006) en Raphaël Morera, *L’assèchement des marais en France au XVIIe siècle* (Rennes 2011)

⁶² Het *Neufeld* werd op lokaal initiatief bedijkt vanaf 1618. Na herhaalde overstromingen kwam een groot deel van het gebied in 1643 in handen van een ondernemer uit Emden – Jan Berens Bulder c.s. – die een deel van het gebied omvormde tot heerlijke residentie *Schönort* genaamd, en ook het *Oberdeichgräfschaft* verwierf: Ehrhardt, *Dem grossen Wasser*, 123ff, 365, 596-597.

⁶³ Formsma e.a., *De Ommelander borgen*, 405.

⁶⁴ GAR, toegangsnummer 2760, Dijkrecht van Uithuizen en Uithuizermeeden, 1562-1855, inv.nr. 1.

⁶⁵ GAR, toegangsnummer 1536, Verzameling Kaarten, inv.nr. 6557-6558.

⁶⁶ Oebele Vries, ‘Frisonica libertas: Frisian freedom as an instance of medieval liberty’, *Journal of Medieval History*, 41.2 (2015) 229-248.

⁶⁷ Hidde Feenstra, *De bloeitijd en het verval van de Ommelander adel (1600-1800)* (Groningen 1981); Hidde Feenstra en H.H. Oudman, *Een vergeten plattelandselite. Eigenerfden in het Groninger Westerkwartier van de vijftiende tot de zeventiende eeuw* (Leeuwarden-Utrecht 2004).

⁶⁸ Feenstra en Oudman, *Een vergeten plattelandselite*, 67.

⁶⁹ Feenstra, *De bloeitijd en het verval*, 68-76.

⁷⁰ Feenstra en Oudman, *Een vergeten plattelandselite*, 538.

⁷¹ Feenstra, *De bloeitijd en het verval*, 47-48. Zo vermeldt de dijkrol van de Oude dijk in Uithuizermeeden uit 1713 een 240-tal dijkpanden die verbonden waren aan 107 haarden, waar zelf een of meer gebruikers bij vermeld konden worden (GAR, toegangsnummer 2760, dijkrecht Uithuizen en Uithuizermeden, inv.nr. 2: dijkrol oude dijk 1713).

⁷² Wiebe J. Formsma, *Beklemrecht en landbouw. Een agronomisch-historische studie over het beklemrecht in Groningen, in vergelijking met ontwikkelingen elders*. *Historia Agriculturae XIII* (Groningen 1981), inzonderheid 66ff.

⁷³ *Ibidem*, 103.

⁷⁴ Dijkrecht Humsterland uit 1562 (GAR, toegangsnummer 2760, Dijkrecht Uithuizen en Uithuizermeeden, inv.nr.2): ‘En of daar etlijke meyerluiden waren, die in de verdikkinge en verhooginge de[r] voorschreven dijken beswaart mochten worden en hare heerschuppen ofte landtsheeren daartoe in billijkheyd niet wilden te hulpe komen noch assistentie doen, zal het tot discretie en erkentenis der opgemelten vulmachten en verordende vrienden met de dijkrechten voorschreven staan, hoe groot ofte kleyn de heerschuppen hare meyeren hoofd voor hoofd daarin te hulpe zullen koomen.’

⁷⁵ Ufkes, *Kerstvloed*, 39-43, 69.

⁷⁶ Knottnerus, ‘Yeomen’.

⁷⁷ ‘It’s the Climate Stupid’ luidt de titel van de epiloog van Geoffrey Parker, *Global crisis: war, climate change and catastrophe in the seventeenth century* (Yale 2013) 515-525. Zie ook de kritische analyse in Paul Warde, ‘Global Crisis or Global Coincidence’, *Past and Present* 228 (2015) 287-301.

⁷⁸ Uwe Lübken en Christof Mauch, ‘Uncertain Environments: Natural Hazards, Risk and Insurance in Historical Perspective’, *Environment and History* 17.1 (2011) 1-12, aldaar 2-4.

⁷⁹ <http://www.deramp.nl/>

⁸⁰ Gerard Van de Ven, *Man-made lowlands: history of water management and land reclamation in the Netherlands* (Utrecht 1993) 400.

⁸¹ Ook de Zeeuwse samenleving van 1953 was sterk gepolariseerd tussen boeren en (land-)arbeiders, en hoewel de slachtoffers zeker niet exclusief (land-)arbeiders waren, vielen heel wat slachtoffers toch in kwetsbare dijkgehuchten of in de laaggelegen buitenwijken van oude – en hoger gelegen – middeleeuwse dorpscentra, waar relatief gezien meer (land-)arbeiders woonden. Voor voorbeelden zie **Kees Slager, Watersnood** (Rotterdam 2010) 196-197, 207 en voor de polarisatie in de Zeeuwse samenleving ten tijde van de Watersnood: **Idem, De Ramp. Een reconstructie van de watersnood van 1953** (Amsterdam 2003) 427-429, 526-528.

⁸² Zie bijvoorbeeld voor Hurricane Katrina in New Orleans: James R. Elliott en Jeremy Pais, ‘Race, class and Hurricane Katrina: social differences in human responses to disaster’, *Social Science Research* 35 (2006) 295-321.